

CULTURELE PENSIOENEN DOOR & VOOR CULTURELE ONDERNEMERS

*WAAROM RADICALE DESIGN THINKING OPLOSSINGEN NODIG ZIJN
OM CULTURELE ONDERNEMERS EEN GOED PENSIOEN TE BIEDEN*

Versie 0.9

Augustus 2016

*Arjan van den Born
Gerwin van der Laan
Lisa Wolsink*

INHOUDSOPGAVE

INLEIDING	3
1. EMPATHIE EN DEFINITIE: Waarom traditionele pensioenen ontbreken	5
1.1 Het beeld uit de gesprekken.....	5
1.2 Het beeld uit de enquête.....	10
1.3 Symbiose: begrijpen van het probleem.....	18
2. IDEATION: De contouren van een innovatief cultureel pensioen.....	20
3. PROTOTYPE EN TEST: Experimenten met innovatieve stelsels	23
3.1 Beschrijving van stelsels.....	23
3.2 Analyse van de experimenten	25
3.3 Discussie.....	26
4. PILOT & IMPLEMENT: Tijd voor culturele proeftuinen.....	27

INLEIDING

Door verschillende onderzoeken en verkenningen (o.a. SER/RvC, 2016)* is het inmiddels wel duidelijk; de pensioenen in de culturele sector zijn allesbehalve goed geregeld.

“De combinatie van dalende werkgelegenheid, een relatief hoge kans op werkloosheid, lage en dalende inkomens, een slechte onderhandelingspositie voor werknemers en zzp’ers, het vaak niet verzekerd zijn voor inkomensverlies bij arbeidsongeschiktheid en een geringe pensioenopbouw maakt de positie van werkenden kwetsbaar. “

Bron: SER/RvC (2016)

De Sociaal Economische Raad (SER) en de Raad voor Cultuur (RvC) constateren gezamenlijk dat ‘de arbeidsmarktsituatie in de culturele sector zorgwekkend is’. Voor diegene die werkzaam zijn in de breder culturele sector van 250.000 medewerkers met ruim 100.000 zzp’ers is dat niets nieuws onder de zon. Wat wel schokkend is, is de totale wanverhouding tussen de omvang van de problemen en de aangereikte oplossingen. Minister Bussemaker heeft op het moment van schrijven slechts twee miljoen bestemd om de positie van kunstenaars op de arbeidsmarkt te verbeteren.

Deze twee schamele miljoenen gaan overigens naar “maatregelen die het ondernemerschap in de culturele sector ondersteunen” zo [schreef](#) minister Bussemaker op 11 april jl. Deze miljoenen worden dus niet gebruikt voor het verhogen van de werkgelegenheid in de sector, het versterken van de onderhandelingspositie van culturele ondernemers of het verbeteren van de toegang tot sociale verzekeringen. Toch zijn dat allemaal urgentere en belangrijker problemen dan het gepercipieerde gebrek aan ondernemerschap.

Er is al helemaal geen politieke aandacht voor pensioenen in de culturele sector. Dit is niet omdat er geen pensioenproblemen zijn. Het SER rapport stelt zelfs (p. 15): *“omdat [culturele] zzp’ers vaak onvoldoende financiële ruimte hebben, krijgt pensioenopbouw in de praktijk weinig prioriteit.”* Het gebrek aan aandacht wordt veel meer veroorzaakt doordat de culturele sector andere, grotere en urgentere problemen kent. Je maakt je als cultureel ondernemer c.q. kunstenaar niet druk om je inkomen in de verre toekomst als je inkomen vandaag onder druk staat. Voor hele grote groepen ondernemers in de culturele sector is pensionering een zegen. De AOW is immers hoger dan het inkomen uit de culturele bedrijfsvoering.

Toch is het gebrek aan urgentie geen reden om geen onderzoek te doen naar pensioenen in de culturele sector. Er is behoefte aan een beter beeld van de problematiek. Welke problemen zijn er nu eigenlijk, hoe groot zijn deze en wat zijn de belangrijkste oorzaken?

Maar nog veel meer dan het beter in kaart brengen van de huidige problemen probeert dit rapport nieuwe, innovatieve oplossingen te vinden voor de pensioenen

---

* Sociaal Economische Raad / Raad voor Cultuur (2016), [Verkenning arbeidsmarkt culturele sector](#),

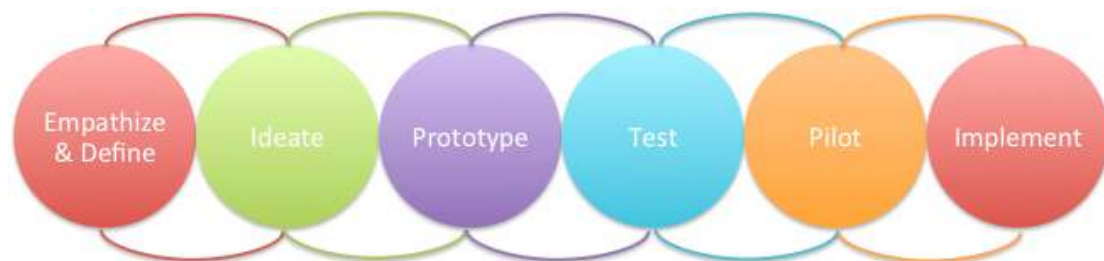
van culturele ondernemers. Het is duidelijk dat het huidige systeem niet werkt. Maar hoe willen we het dan wel? Dit rapport probeert niet terug te kijken, maar juist vooruit. Toch besteden we een heel hoofdstuk aan de analyse van de huidige situatie. Immers een probleem kennen is de helft van een oplossing.

Om niet te vallen in de bestaande oplossingen hebben we gekozen voor een op 'design thinking' gebaseerde aanpak[†] waarbij de kunstenaar aan het woord is gelaten bij het formuleren van het probleem en de oplossing. Niet de expert. Alleen zo ontstaan innovatieve oplossingen.

Dit rapport is als volgt opgebouwd. In hoofdstuk 1 gaan we in op de huidige problematiek ("*Emphasize & Define*"). Hoe groot is het probleem, hoe urgent is het probleem en zijn er duidelijke oorzaken aan te wijzen voor de problematiek? Daartoe gebruiken we zowel kwantitatieve gegevens (enquête) als kwalitatieve gegevens (25 open interviews). In dit hoofdstuk staat de mens (de culturele ondernemer) centraal in de huidige context.

In hoofdstuk twee ("*Ideation*") gaan we in op een mogelijke oplossing. Hoe zou een pensioenoplossing voor de culturele sector er idealiter uit zien? Ook hier zijn kwalitatieve en kwantitatieve inzichten gebruikt om de contouren van een oplossing te schetsen. We eindigen dit hoofdstuk met een beschrijving van innovatieve ideeën en een aantal prototypen van pensioenstelsels die fundamenteel anders zijn dan het huidige pensioenstelsel.

Figuur 1: Opbouw van het rapport; het 'design thinking' proces

In hoofdstuk drie ("*Prototype & Test*") testen we enkele prototypen pensioenstelsels door studenten experimenten te laten uitvoeren. Deze pensioenstelsels bevatten slechts onderdelen van de ideale oplossing. Slechts een deel van de gewenste innovatieve oplossing kon getest worden in de scope van dit onderzoek.

Tot slot geven we in hoofdstuk vier ("*Pilot & Implement*") suggesties voor proeftuinen. Om daadwerkelijk innovatief te zijn, moet de culturele sector zelf de handschoen oppakken en zelf de middelen verkrijgen om nieuwe oplossingen te testen.

• Brown, T., & Wyatt, J. (2015). [Design thinking for social innovation](#). Annual Review of Policy Design, 3(1), 1-10.

1. EMPATHIE EN DEFINITIE: WAAROM TRADITIONELE PENSIOENEN ONTBREKEN

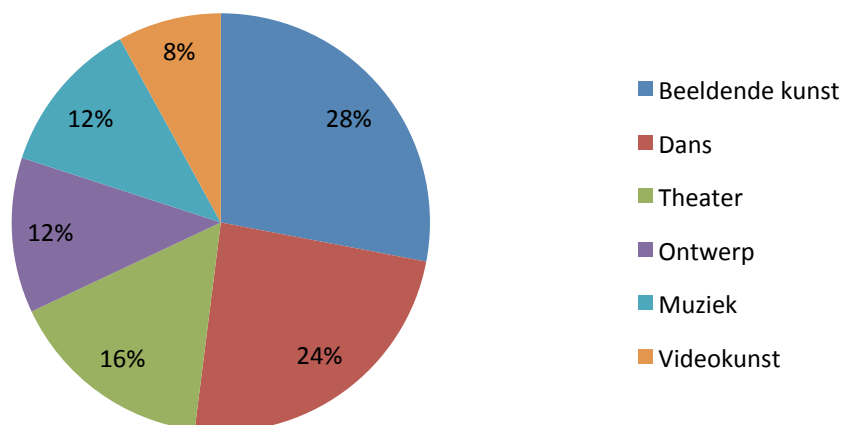
Om de aard en omvang van de problematiek rond pensioenen in de culturele sector beter te begrijpen hebben we langs twee wegen gewerkt:

1. We hebben gesproken (“open interviews”) met vele kunstenaars om de problematiek ten volle te kunnen begrijpen. Deze open aanpak van het probleem zorgt voor een beter begrip van de situatie en de variëteit van problemen.
2. Mede op basis van de eerste inzichten uit de interviews hebben we een enquête uitgezet onder kunstenaars. Dit geeft een aantal meer kwantitatieve inzichten en kan soms helpen om verbanden beter te begrijpen.

1.1 HET BEELD UIT DE OPEN GESPREKKEN

De selectie voor het kwalitatieve onderzoekgedeelte van het onderzoek naar de pensioensituatie van kunstenaars, bestaat in totaal uit 25 gesprekken met zelfstandig kunstenaars en creatieve ondernemers die werkzaam zijn in de cultuursector. Hun werk bestaat ofwel volledig uit zelfstandige werkzaamheden (ZZP), combineren hun ZZP werkzaamheden met een functie in dienst (dan wel gerelateerd aan hun ZZP werkzaamheden dan wel niet gerelateerd). Hierbij is een spreiding aangehouden van geslacht, leeftijd en zelfstandig- en hybride kunstenaars. In totaal zijn er zeven beeldend kunstenaars geïnterviewd, zes dansers, vier acteurs, drie ontwerpers, drie muzikanten en twee video kunstenaars.

Figuur 2 Geïnterviewde kunstenaars naar beroep/discipline

Het was nadrukkelijk de bedoeling om de gesprekken zo open mogelijk in te gaan. Twee vragen stonden daarbij centraal:

1. Of er geld opzij werd gezet voor de oude dag? En zo nee, waarom niet?
2. Indien er wel geld opzij werd gezet voor de oude dag; waren we benieuwd hoe er geld opzij werd gezet en eventueel hoeveel.

De gesprekken werden afgenomen door een onderzoeker die zelf kunstenaar is om echt de verbinding aan te kunnen gaan en om door te dringen in het privédoel van de kunstenaar. De interviews zijn vervolgens getranscribeerd en gecodeerd. Op basis van de coderingen zijn vervolgens de onderstaande conclusies getrokken.

Het verslag behandelt allereerst de huidige pensioensituatie van de deelgenomen kunstenaars en creatieve ondernemers; waarom wordt er wel of niet geld opzij gelegd? Het tweede deel van deze sectie behandelt de wijze waarop kunstenaars wel hun pensioen opzij zetten.

HEBBEN KUNSTENAARS VOLDOENDE PENSIOEN?

De zelfstandig kunstenaars bouwen vaak geen pensioen op....

“I suppose with your busy schedule, and you’re in your 40’s so you’re not thinking too much about your 70’s, you’ve just got to let it go. Looking back at it now, I mean yeah, maybe it’s better to build it up a bit more...” (Danser, 52 jaar)

Van alle deelnemers (aan de interviews) die hun werkzaamheden volledig als ZZP’er uitvoeren bouwt het overgrote deel momenteel geen pensioen op. Geen van de zelfstandig kunstenaars dragen inkomsten af aan een pensioenfonds. Zij hebben, behalve eventueel een AOW of alternatieve financiële investeringen, geen uitzicht op een uitkering uit een pensioenfonds als zij zouden stoppen met werken op de pensioenleeftijd. Met uitzonderingen daar gelaten van mensen die eerder in hun carrière in dienst zijn geweest. Deze deelnemers verwachten een pensioen dat zij hebben opgebouwd tijdens de werkzaamheden die zij eerder hebben uitgevoerd onder contract.

...En de hybride kunstenaars bouwen weinig pensioen op...

De deelnemers die naast hun ZZP werkzaamheden ook een baan in dienst hebben, bouwen momenteel pensioen op via hun werkgever. Men heeft geen hoge verwachtingen van dit pensioen. Zij verwachten dat dit niet genoeg zal zijn om op de pensioenleeftijd te kunnen stoppen met werken. De primaire reden om naast hun zelfstandige werk deels in dienst zijn, heeft te maken met het continue basisinkomen waar de baan in voorziet. Overigens zou meer dan de helft van de hybride kunstenaars hun baan in dienst opgeven zodra er genoeg inkomsten worden behaald uit hun ZZP werkzaamheden: *“En daardoor ben ik ook in de mode terechtgekomen, want je hebt natuurlijk iets nodig als een soort van stabiele basis. En dat was het in het begin ook niet meer dan een basis. Gewoon tussen mijn dansprojecten.”* (Danskunst, 28)

Een aantal ZZP kunstenaars hebben een fatsoenlijk pensioen gespaard in het eerste deel van hun carrière tijdens hun contract bij een gezelschap of bedrijf: *“The only pension that I’ve built up has to do with my professional dance career that both came from the nine years that I was in the National Ballet and the four years that I was in Ballet Frankfurt.”* (Danser, 43). Zij rekenen wel degelijk op dat pensioen. De hoogte

van het pensioen is weliswaar lager dan hun huidige inkomen maar zij zien het verschil in inkomen niet als een obstakel. Mede omdat zij verwachten hun werkzaamheden door te zetten na de pensioenleeftijd, zodat er toch nog wat extra's aan inkomsten binnenkomt.

...omdat zij onvoldoende inkomen verwerven om te kunnen sparen

"...er zijn zoveel dingen op het moment waar ik me druk over moet maken en zoals afgelopen jaar is dat ook gewoon vooral mijn huur betalen, mijn eten betalen; als ik dan ook nog eens in mijn hoofd ga zetten dat ik pensioen opzij moet leggen, dan word ik helemaal gek." (Ontwerper, 30 jaar)

De reden dat kunstenaars geen geld opzij zetten om in een pensioenfonds te investeren heeft hoofdzakelijk met het volgende te maken: men heeft in veel gevallen net voldoende inkomsten om zichzelf in de basisbehoeftes te kunnen voorzien. Hierdoor heeft men geen financiële ruimte om daarnaast nog geld opzij te zetten voor een oude dag. Wel valt op dat indien kunstenaars genoeg verdienen om een gedeelte van hun inkomsten opzij te kunnen zetten dan wordt dat geld veelal geïnvesteerd in de carrière: *"Het komt er gewoon op neer: soms ga ik naar Milaan toe, dat is dan drie jaar geleden of zo, dan investeer ik mijn allerlaatste geld wat ik heb in die beurs."* (Ontwerper, 30 jaar).

..omdat kunstenaars denken voor eeuwig door te kunnen werken

"Je blijft een kunstenaar. Als je vijftenzestig bent houdt dat niet ineens op denk ik. Dus ik denk dat kunstenaars daar überhaupt toch minder mee bezig zijn. Tenzij je natuurlijk ziek wordt en zo. Dan heb je een probleem." (Beeldend kunstenaar, 51 jaar)

Voor alle deelnemers geldt de instelling: 'ik werk door totdat ik er bij neerval'. Er heerst een 'nooit stoppen met werken'-mentaliteit. Zolang de gezondheid het toelaat zal men ook niet willen stoppen met werken. Hun werk is hun leven en dat stopt niet met een bepaalde leeftijd, zo wordt er gezegd. Dit geldt overigens ook voor de dansers die zijn geïnterviewd. Men zou zeggen dat dansers op een bepaalde leeftijd wegens fysieke uitdagingen zouden moeten stoppen met werken. Zo geven zij inderdaad aan dat er uiteraard een verandering van carrière richting moet plaats vinden. Echter richt men zich er wel op om als dansdocent, choreograaf of op een andere manier werkzaam te blijven in de sector.

...omdat zij liever investeren in hun artistieke carrière

"Dans is gewoon ... Je wilt er eigenlijk 24 uur per dag mee bezig zijn. Dus het is een soort van drang van dat je de hele tijd iets nieuws wilt doen. Dus de keus is misschien niet zo zeer altijd financieel, maar meer van: 'Is het een interessant project? Wil ik het doen?'. Ik moet heel erg zeggen, ik ben niet heel erg bezig met het tarief." (Danser, 28 jaar)

Dat het salaris van de deelnemers rond het basisinkomen blijft heeft bij veel kunstenaars en creatieve ondernemers met wel overwogen carrièrekeuzes te maken. In dit onderzoek blijkt dat de keuze om een project of contract aan te nemen afhankelijk is van een balans tussen enerzijds hoeveel artistieke ontwikkeling en anderzijds hoeveel financiële winst met het project wordt behaald. Heeft men de keuze tussen twee projecten waarbij het ene project meer financiële inkomsten biedt maar het andere project artistiek interessanter is, kan men dus kiezen voor het artistiek interessante project. Hiermee lijkt de financiële winst die zal worden behaald vaak ondergeschikt aan de artistieke keuze om voor een project of contract te kiezen. Uit het citaat hierboven blijkt dat de deelnemer kijkt naar hoe interessant het project is dat ze krijgt aangeboden. Wel kiest men voor artistieke ontwikkeling in de hoop dat deze investering op den duur meer werk teweeg zal brengen.

...omdat zij onvoldoende kennis hebben van pensioenen

“Ja, ik denk dat ik wel een pensioen opbouw met mijn werk waar ik in dienst ben. Maar ik ben niet zo goed geïnformeerd hoe het gaat weet je. Ik weet dat ik af en toe brieven krijg die ik niet open maak. Dus ik weet echt niet goed hoe dat gaat.” (Muzikant, 35 jaar)

Er blijkt onder zelfstandig kunstenaars en creatieve ondernemers onvoldoende kennis te zijn over pensioenfondsen en pensioensparen in het algemeen. Voor de meesten hoort pensioensparen bij een vast dienstverband waardoor men het niet als een optie ziet die op hen van toepassing is. Enkelen hebben weleens informatie opgedaan via internet of via bekenden die in dezelfde situatie zitten. Echter komen ze er dan al snel achter dat het om te hoge bedragen gaat, zodat men al gauw afhaakt.

“Ik spaar het nu wel, maar ik spaar misschien vijftig euro per maand of zo. Ik heb het wel eens uitgerekend, want ik dacht: als ik zo meteen met pensioen ben en ik wil honderd of tweehonderd euro per maand extra krijgen, ook bovenop het geld wat je eigenlijk van de overheid krijgt, hoeveel moet ik dan nu al gaan sparen? Dat was zo'n astronomisch bedrag dat ik daar echt enorm van schrok.” (Ontwerper, 30)

..omdat kunstenaars niet bezig willen zijn met pensioenvraagstukken

“Ik ben helemaal niet bezig met pensioenopbouw. En iets waar ik, volgens mij alleen maar een stressvol leven van zou krijgen. En daar heb ik helemaal geen zin in. Ik ben liever happy nu.” (Kunstschilder, 58 jaar)

Opvallend is de zorgeloze houding die men heeft ten opzichte van de afwezigheid van een pensioenvoorziening. Er heerst een algemeen gevoel van vertrouwen bij kunstenaars tijdens de gesprekken over hun 'oude dag'. Dit is ofwel een gevolg van het maken van slimme financiële investeringen of het uitzicht op een erfenis. Op het eerste gezicht wordt de erfenis niet gezien als een pensioen maar gaande weg heeft

deze erfenis wel invloed op de zorgeloze houding tegenover ouder worden zonder een pensioenvoorziening:

“...ik heb nog een andere gedachte, die is heel stom maar misschien hebben meer mensen die... Ik bedoel, mijn ouders hebben twee hele waardevolle huizen... dat ik ook denk van daar... op een gegeven moment... Er is uiteindelijk wel wat geld...” (Muzikant, 40 jaar)

Deze houding is ook een gevolg van de onstabiele financiële situatie: men heeft het idee dat de financiële situatie alleen maar beter kan worden. Jonge kunstenaars hebben vaak weinig zorgen als het gaat om pensioensparen. Ze zitten in de bloei van hun carrière en richten zich volledig daarop: *“Ik ben op dit moment echt bezig met het opbouwen van mijn carrière in plaats van met het afsluiten ervan.”* (Acteur, 27 jaar)

...en omdat zij geen vertrouwen hebben in de instituties

Tot slot valt ook op dat er een groot gebrek is aan vertrouwen in de pensioeninstituties. Geld geïnvesteerd in deze instituties wordt gezien als zinloos. Het minder waard worden van pensioenen, het gesjoemel met verzekeringen, de incidenten met banken en verzekeraars, het spleet allemaal mee. Natuurlijk geldt dit voor meerdere burgers, maar dit geldt dubbel zo hard voor de kunstenaars die al verder af staan van de financiële wereld. Pensioenfondsen en verzekeraars spreken een totaal andere taal, met andere normen, motieven en werkelijkheden. Er is een groot en gapend gat tussen de wereld van de kunsten en de wereld van de pensioenen.

SPAREN KUNSTENAARS LANGS ANDERE WEGEN?

Geconstateerd is dat veel zelfstandig kunstenaars en creatieve ondernemers geen pensioen opbouwen via een pensioenfonds. Er zijn heel veel, goede en minder goede redenen om niet te investeren in pensioenen. Alleen de hybride kunstenaars hebben een klein pensioen opzij gezet in een formele pensioenregeling. Maar sparen kunstenaars misschien op een andere manier? Denken zij aan alternatieve pensioenvoorzieningen. En zo ja, welke dan?

Kunstenaars investeren dikwijls in het eigen huis

“Wij hebben een huis gekocht. Dat is voor mij ook wel heel erg in de gedachte dat dit later mijn pensioen voor een deel zal zijn.” (Videokunstenaar, 32).

Er wordt wel degelijk nagedacht over alternatieve pensioen vormen of er bestaat in elk geval een idee over hoe hun ‘oude dag’ eruitziet. Opvallend is bijvoorbeeld dat meer dan de helft van de deelnemers hebben geïnvesteerd in vastgoed. Zij doen dit of hebben dit in het verleden kunnen doen omdat zij bijvoorbeeld in de gelegenheid waren tijdens een contract een hypotheek af te sluiten. Of er werd met behulp van familiekapitaal vastgoedinvesteringen gedaan. Ook komt het voor dat er werd geïnvesteerd met het geld van een financieel succesvolle periode in hun carrière. Deze deelnemers wonen ofwel zelf in het huis waarin zij hebben geïnvesteerd of verhuren dit en halen zij hier deels inkomsten uit. De investering wordt gezien als iets

waarop zij kunnen terugvallen in het geval er minder werk is of als zij besluiten minder te gaan werken.

Kunstenaars investeren ook graag in kunst

“Dus ik heb mijn pensioen omgezet in een product, in een fiets, dus ook wel om een andere ontwerper te stimuleren, [een kunstenaar] die me heel erg inspireert.” (Beeldend kunstenaar, 30 jaar)

Daarnaast wordt er ook geïnvesteerd in kunst. Een aantal deelnemers kochten kunst van collega kunstenaars en zien dit als een investering. In de veronderstelling dat deze kunst meer waard wordt kan deze eventueel in ‘slechte tijden’ van pas komen door het te verkopen. Ook wordt het opbouwen van een professioneel netwerk gezien als een investering en iets waarop zij kunnen terugvallen. Dit wordt voornamelijk zo gezien door de beeldend kunstenaars.

Kunstenaars investeren in een enkel geval in een lijfrente polis

Enkele beeldend kunstenaars hebben tijdens financieel succesvolle periodes geïnvesteerd in een lijfrente polis. In het ene geval heeft dit succesvol uitgepakt en wordt er momenteel genoten van een uitkering van deze investering. Echter kan men in het andere geval niet spreken van een succesvolle investering. Zo beschrijft een beeldend kunstenaar een vergelijkbare situatie waarbij het geld dat werd verdiend tijdens een succesvolle periode is geïnvesteerd in een lijfrente polis welke helaas minder waard is geworden.

1.2 HET BEELD UIT DE ENQUETE

In dit onderzoek blijkt het telkenmale lastig om kunstenaars/culturele ondernemers te interesseren in het onderwerp. Het pensioen laat het gemiddelde kunstenaarshart niet sneller kloppen. Om toch een goed en breder beeld te krijgen van de pensioenen is desondanks gekozen voor het uitzetten van een enquête. Waar de interviews meer inzicht geven in de motivaties en gedrag van de kunstenaars, moet de enquête een breder overzicht geven. Dit wil niet zeggen dat de enquête een representatief beeld geeft van de cultureel ondernemers. Het is de verwachting dat de respondenten toch bovengemiddeld geïnteresseerd zijn in het onderwerp. Ook is het niet goed te bepalen hoe de populatie van cultureel ondernemers er in werkelijkheid uit ziet. Wel is duidelijk dat de verdeling van de respondenten van de enquête erg divers is. Verschillende leeftijden, sectoren, beroepen, mannen en vrouwen, met kinderen en kinderloos zijn vertegenwoordigd onder de respondenten.

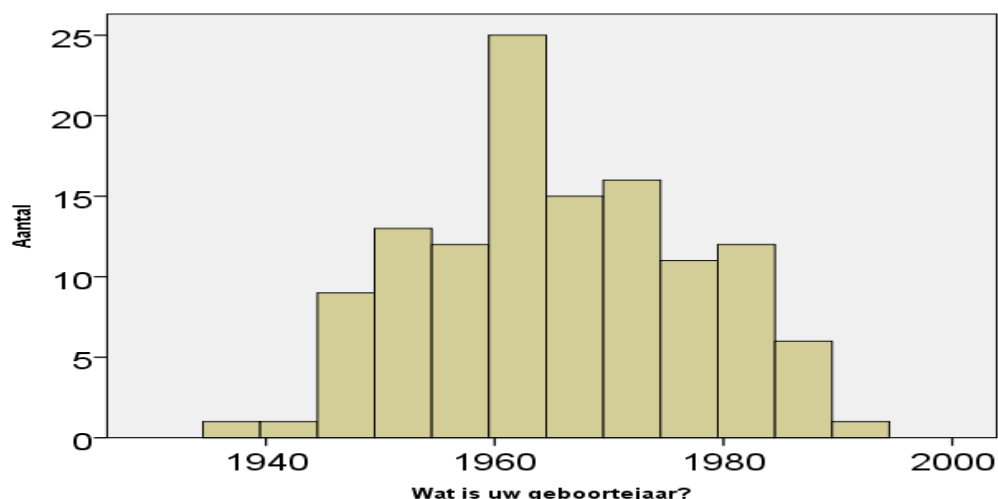
Om een beter en meer kwantitatief beeld te krijgen van de huidige pensioeninleg door kunstenaars en anderen die actief zijn in de culturele sector is een vragenlijstonderzoek uitgezet. Deze vragenlijst is uitgezet als bijlage van een grotere enquête naar cultureel ondernemerschap met ruim 1500 respondenten. Deze pensioen enquête heeft 122 respondenten aangetrokken. De antwoorden geven een beschrijving van de pensioenkeuzes die kunstenaars maken en de professionele context waarin zij opereren.

De jongste deelnemers is 25 jaar oud. De leeftijden lopen op tot 79 jaar en zijn, met een lichte geboortepiek rond 1960, netjes verdeeld over de tweede helft van de 20e eeuw (zie figuur). Mannen domineren de steekproef (74, tegen 47 vrouwen).

De verdeling over sectoren is behoorlijk. Er zijn 28 ontwerpers/vormgevers, 24 podiumkunstenaars, 22 beeldend kunstenaars, 25 deelnemers in de sector media en 11 in de sector reclame en advertenties over de streep getrokken (naast 49 respondenten die 'overig' aanvinkten). De ontwerpers, podiumkunstenaars, beeldend kunstenaars en mediale kunstenaars zijn dus vrijwel in gelijke mate vertegenwoordigd (men mocht meerdere antwoorden tegelijk kiezen).

Hoewel er 37 kinderloze respondenten deelnamen, is de doelgroep tamelijk kinderrijk: 23 hebben drie of meer kinderen. Kinderen of een werkende partner kunnen ook als pensioenvoorziening gezien worden en de respondenten scoren op dit punt duidelijk bovengemiddeld. Het is dan ook niet opvallend dat slechts 28 respondenten (23 procent) alleenstaand zijn – en dus zelf in inkomen en pensioen moeten voorzien.

Figuur 3 Leeftijd respondenten

Kunstenaars hebben vroeger vaak wel in loondienst gewerkt

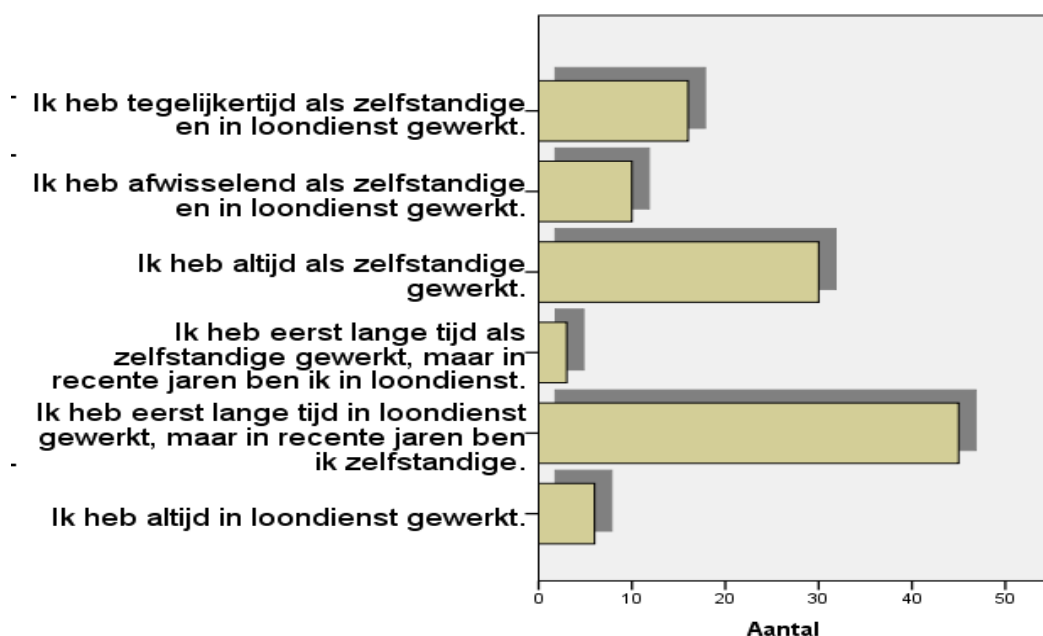
Het carrièreverloop van de respondenten varieert sterk, zoals de onderstaande figuur illustreert. Verreweg de meeste respondenten hebben eerst lange tijd in loondienst gewerkt, maar zijn in recente jaren zelfstandige geworden (45 respondenten). Dertig respondenten hebben altijd als zelfstandige gewerkt en derhalve niet de mogelijkheid gehad in loondienst pensioen op te bouwen. Bij de interpretatie van de bevindingen over pensioeninleg is het van belang zich te realiseren dat door maatschappelijke ontwikkelingen de mogelijkheid om in loondienst te treden voor kunstenaars kan verschillen.

Op dit punt laten de gegevens een enigszins verrassend beeld zien. Vanwege de flexibilisering van de arbeidsmarkt zou men verwachten dat jongere deelnemers in mindere mate een dienstverband hebben gekend. Dit is echter niet het geval: ook in de groep die na 1970 geboren is (46 personen) heeft iets meer dan een derde van

de respondenten een vast dienstverband gekend alvorens zelfstandige te worden. Dit is vaak in lijn met de sector die zich in 10-20 jaar getransformeerd heeft en steeds minder beroepen in loondienst bestaan. Waar 10 jaar geleden de acteur en fotograaf nog vaker in loondienst waren, is dat tegenwoordig bijna niet meer het geval.

Ook zien we geen duidelijk man/vrouw verschil in het arbeidsverleden van de deelnemers. Er zijn geen grote verschillen tussen de sectoren, met uitzondering van de sector media, waarin een dienstverband gebruikelijker is. Uiteraard moeten conclusies op basis van deelgroepen met de nodige voorzichtigheid getrokken worden, vanwege de geringe omvang van deze deelgroepen. Het carrièreverloop van een enkeling kan dan een relatief grote invloed hebben op het geschetste beeld.

Figuur 4 Carrièreverloop respondenten

De respondenten werken daadwerkelijk voor meerdere opdrachtgevers. Het aantal projecten en opdrachtgevers varieert aanzienlijk; de mediaan ligt op 12 projecten per jaar voor 6 verschillende opdrachtgevers.

De duur en beloning van opdrachten varieert sterk

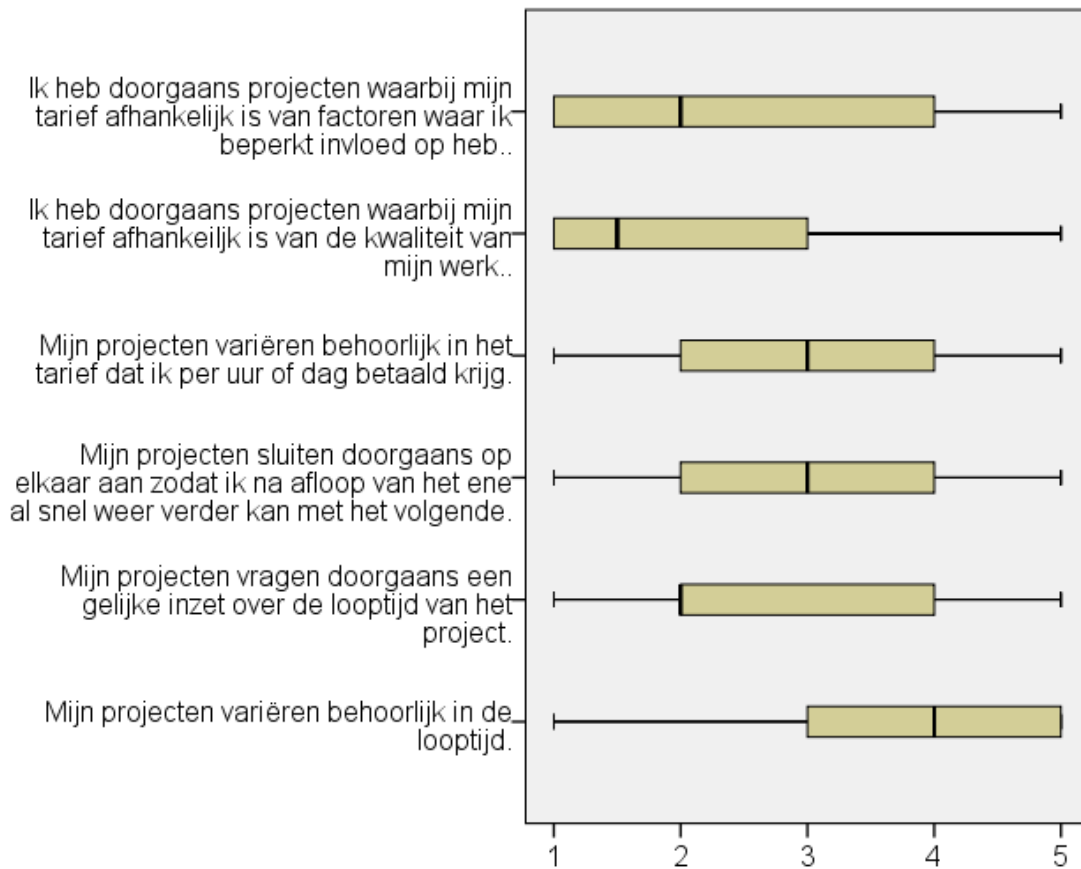
Met een aantal vervolgvragen is getracht inzicht te krijgen in de variatie van deze projecten. Respondenten scoorden elk van de onderstaande stellingen op een schaal van 1 tot 5, waarbij 1 staat voor 'volledig mee oneens' en 5 voor 'volledig mee eens'. De boxen in de figuur geven de verdeling van de meeste antwoorden weer, de verticale streep in de box het gemiddelde).

Het is duidelijk dat de projecten vooral veel variëren in de looptijd. Er is enige variatie in het uurtarief en in de mate waarin projecten over de tijd op elkaar aansluiten.

Variatie in de vergoeding als gevolg van externe factoren of als gevolg van de kwaliteit van het geleverde werk zijn voor de respondenten niet van belang. Derhalve

zal bij de experimentele studie naar prototypes vooral gekeken worden naar de variatie in de looptijd en de (op voorhand bekende) vergoeding.

Figuur 5 Variatie in projecten

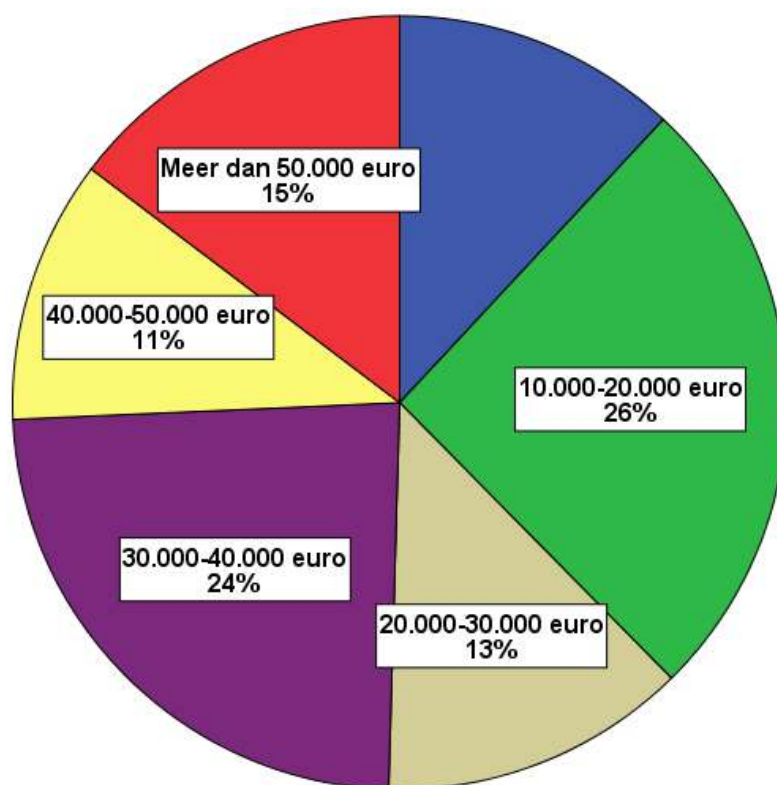

De helft van de kunstenaars verdient minder dan modaal

Hoeveel kunstenaars verdienen met hun werk is sterk verschillend van respondent tot respondent, zoals het taartdiagram laat zien. De helft van de respondenten verdient minder dan een modaal inkomen (ongeveer 30.000 euro bruto per jaar). De linkerhelft van het taartdiagram geeft de overige respondenten weer. Ongeveer 35 procent van de respondenten verdient tot 50.000 euro bruto. Vijftien procent van de deelnemers geeft aan meer dan 50.000 euro bruto per jaar te verdienen – een goed belegde boterham voor iemand die in deze sector actief is. De pensioensituatie zal voor deze groepen (tot modaal, enigszins boven modaal, en ruim boven modaal) apart geschetst worden waar dat relevant is.

Uit de beschrijving van de professionele context hierboven, blijkt vooral dat de groep kunstenaars relatief veel succesvolle artiesten bevatten, die een hoger inkomen genieten uit een behoorlijk aantal opdrachten van verschillende opdrachtgevers. De respondenten lijken ook in hogere mate een dienstverband te hebben gehad dan wat vanuit het populaire beeld van de sector zou volgen. Deze deelgroep kan andere pensioenkeuzes gemaakt hebben dan anderen die de uitnodiging tot deelname in mindere mate hebben geaccepteerd.

Figuur 6 Inkomen respondenten

Kunstenaars maken zeer beperkt gebruik van pensioenproducten

We hebben gevraagd in welke mate de participanten pensioen opgebouwd hebben, naast de AOW. Er zijn uiteraard meerdere antwoorden mogelijk. Aangezien veel deelnemers een dienstverband hebben gehad voordat zij zelfstandige werden, is het niet verwonderlijk dat 66 deelnemers tijdens dat dienstverband pensioenrechten opgebouwd hebben. Andere vormen van pensioenopbouw zijn relatief minder gangbaar: 22 deelnemers hebben een bankspaarproduct of lijfrentepolis afgesloten, 16 deelnemers maken gebruik van de fiscale oudedagsreserve en 16 deelnemers leggen een buffer aan zonder hiervoor een specifiek pensioenproduct te gebruiken. Het is opvallend dat 28 deelnemers (23 procent) geen pensioenrechten zegt te hebben opgebouwd. De onderstaande tabel splitst de mate waarin deelnemers gebruik maken van de bovengenoemde pensioeninstrumenten uit naar inkomensklasse (in procenten).

Tabel: Pensioenopbouw cultureel ondernemers

Pensioenvorm	Allen	Tot modaal	Boven modaal	Ruim boven modaal
Rechten opgebouwd als werknemer	45%	47%	38%	57%
Banksparen of lijfrente	15%	10%	22%	10%
Fiscale oudedagsreserve (FOR)	11%	4%	14%	24%
Sparen zonder specifiek product	11%	7%	16%	10%
Geen rechten opgebouwd	19%	31%	10%	0%

Beter verdienende kunstenaars doen aan banksparen of een lijfrente

De uitsplitsing geeft een interessant beeld. Het percentage van de deelnemers dat in een dienstverband pensioenrechten opgebouwd heeft varieert beperkt tussen de verschillende inkomensklassen. We zien een duidelijk verschil in de overige instrumenten tussen de groepen: de lagere inkomens kiezen er in hoge mate voor om geen pensioenrechten op te bouwen wanneer dit niet binnen een dienstverband al gebeurt. Ruim dertig procent van deze groep heeft geen aanvullende maatregelen genomen over het inkomen dat als zelfstandige wordt verdiend. De hogere inkomens sparen in veel sterkere mate: in de inkomensklasse boven de 50.000 euro, heeft iedereen een vorm van pensioenrechten opgebouwd, en in de groep boven modaal doet de meerderheid dat ook. We zien dat bank sparen of lijfrentepolissen vooral populair zijn bij de groep die boven modaal verdient, terwijl de FOR veelal bij de allerhoogste inkomens ingezet wordt. Wanneer maatregelen specifiek op een bepaald instrument gericht worden, dient er derhalve mee gerekend te worden dat deze de inkomensgroepen in ongelijke mate treffen of stimuleren.

Deelnemers zijn helaas niet bereid gebleken om informatie te geven over de mate waarin zij pensioen opbouwen. De cijfers die op basis van maximaal tien kunstenaars gepresenteerd zouden kunnen worden, geven per definitie geen getrouw beeld en worden derhalve achterwege gelaten. Wel geven kunstenaars redenen aan voor het (gebrekkig) opbouwen van pensioen. De onderstaande tabel presenteert deze redenen naar inkomensklasse (in absolute aantallen).

Tabel: Redenen gebrek aan opbouw

Reden	Allen	Tot modaal	Boven modaal	Ruim boven modaal
Geen middelen beschikbaar	56	34	20	2
Te duur	55	32	18	5
Nog niet aan toegekomen/ Pensionering is nog ver weg	32	16	10	6
Investeer liever in mijn bedrijf	30	17	9	4
Genoeg opgebouwd (in loondienst)/ Mijn partner heeft een goed pensioen	25	11	8	6
Producten zijn te ingewikkeld	11	4	6	1
Aantal deelnemers in deze groep	109	55	38	16

Kunstenaars hebben geen middelen en vinden pensioenen te duur

Het beeld dat uit de tabel volgt, hangt af van het inkomen van de respondent. Allereerst valt op dat weinig respondenten zich hebben laten weerhouden te antwoorden op deze vraag, die bedoeld was voor deelnemers die weinig pensioen opbouwen. Veel deelnemers, ook wanneer zij aan pensioen opbouwen, hebben deze vraag ingevuld. De volgende redenen worden vaak genoemd: pensioen opbouwen is te duur (al dan niet relatief aan de middelen die men ter beschikking heeft), te ingewikkeld of iets voor de langere termijn (nog niet aan toegekomen, investeer liever in mijn eigen bedrijf, mijn bedrijf is mijn pensioen).

En investeren liever in bedrijf dan in complex pensioenproduct

Het argument dat pensioenopbouw te duur is, of dat de deelnemer er niet genoeg middelen voor heeft, wordt gehanteerd in alle inkomensklassen, met uitzondering van de bovenste. Het ligt voor de hand dat een bepaald inkomen nodig is alvorens men het zich kan veroorloven aan pensioen te doen. De producten lijken echter ook te duur te zijn in de ogen van de deelnemers met een laag inkomen: kennelijk zijn de kosten vooral dragelijk voor hogere inkomens. Ook vinden ze de producten vaak te ingewikkeld.

En ze zijn er vaak “nog niet aan toegekomen”.

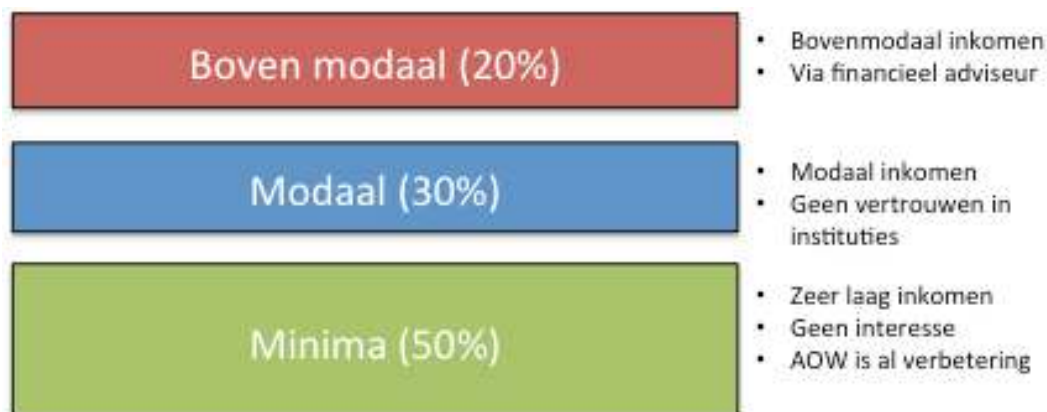
Het uitstellen van pensioeninleg is iets wat vooral gezien wordt bij de lagere inkomensgroepen. Dat is niet verwonderlijk, aangezien de hogere inkomens volgens de eerdere analyse meer pensioen opbouwt. Een laatste interessante bevinding is dat vooral de middeninkomens pensioenproducten ingewikkeld lijkt te vinden. Daarbij is het belangrijk zich te realiseren dat het juist deze groep is die van bank sparen en lijfrentepolissen gebruik maakt. De lagere inkomens investeren hun inkomsten liever in het eigen bedrijf.

1.3 SYMBIOSE: BEGRIJPEN VAN HET PROBLEEM

In deze paragraaf proberen we boven de materie te hangen; welke inzichten verwerven we nu als we kijken naar de gesprekken en de enquête; wat is de essentie van het probleem.

Duidelijk is dat er een verscheidenheid aan redenen is waarom kunstenaars aangeven niet of nauwelijks te sparen voor hun pensioen. Voor een belangrijk deel van de kunstenaars is de reden eenvoudig; er wordt simpelweg te weinig verdient om pensioen opzij te kunnen leggen. Zolang deze arbeidsmarktproblematiek niet is/wordt aanpakt zullen deze kunstenaars geen pensioen afsluiten; de AOW is veelal al een zegen.

Figuur 7 Grove verdeling inkomens en pensioen

Desondanks is er een flinke groep (ongeveer 50% van de ruim 100.000 zelfstandige kunstenaars) die idealiter wel zou moeten sparen en een modaal inkomen heeft of hoger. Er zijn echter verschillende problemen die ervoor zorgen dat deze redelijk verdienende kunstenaars niet sparen en bij pensionering in een pensioen gat vallen.

Ten tweede helpt het ontbreken van pensioenverplichtingen voor zelfstandige kunstenaars niet. Net als andere mensen zijn kunstenaars bijziend; zij geven een te hoge prioriteit aan de huidige problemen waardoor ze vergeten te investeren voor later (“mijn artistieke carrière is nu belangrijker”). Bovendien overschatten ze de kans dat ze later kunnen doorwerken (“een kunstenaar gaat niet met pensioen”).

Het gebrek aan vertrouwen in de financiële instituten is het derde probleem. De traditionele partijen worden simpelweg niet gezien als *‘trusted partner’*. Alleen de beter verdienende kunstenaars (meer dan 1,5 keer modaal) hebben vaak een boekhouder die vaak wel gezien wordt als betrouwbare partij en kan helpen bij het investeren in een oude dag. Maar helaas hebben niet alle kunstenaars een betrouwbare boekhouder. De kunstenaars met een modaal inkomen hebben wel behoefte aan een pensioen, maar beschikken in de regel niet over een betrouwbare boekhouder. Zelf hebben zij vaak onvoldoende kennis van financiële zaken. Het gevolg is dat ze geen geld opzij zetten voor pensioen en – indien ze dat wel doen –

in op het oog relatief risicovolle beleggingen zoals beeldende kunst en het eigen huis.

Een vierde probleem is dat de bestaande pensioenfondsen en regels niet passen bij de kunstenaar. Dit gebrek aan fit wordt deels veroorzaakt door de grote variëteit aan inkomens bij kunstenaars. De tarieven zijn verre van constant, net als de duur van een opdracht. Kleine, weinig verdiende opdrachten worden opgevolgd door grote goed verdienende opdrachten, vervolgens door lange weinig verdiende opdrachten, et cetera. Bestaande stelsels kunnen niet goed omgaan met deze grote variabiliteit in inzet en inkomen. Niet in formele regels, maar ook niet in zachte, ongeschreven regels.

Tenslotte is er ook sprake van een cultureel gat tussen kunstenaars en de pensioensector. De pensioensector spreekt de taal niet van de kunstenaar. Wordt mede daardoor niet vertrouwt. Daarbij komt dat de kunstenaar of cultureel ondernemer niet bestaat. De groep is divers en moet op een andere wijze worden benaderd dan de grote traditionele groep werknemers waar de pensioenfondsen bekend mee zijn.

2. IDEATION: DE CONTOUREN VAN EEN INNOVATIEF CULTUREEL PENSIOEN

In het hoofdstuk hiervoor hebben we getracht het probleem zo goed mogelijk in kaart te brengen. In dit hoofdstuk trachten we oplossingen te formuleren. Deze oplossingen zijn voor het overgrote deel gesuggereerd door onze gesprekspartners. Ook hebben we de geënquêteerden gevraagd om nieuwe innovatieve oplossingen te bedenken. Deze suggesties zijn ook meegenomen in de onderstaande opsomming van ideeën.

Het begint met het vroeg creëren van financieel bewustzijn

“Ik denk aan het opleidingscurriculum eerder gezegd. [...] Ik weet wel dat daar verder totaal geen aandacht aan werd geschonken. Ook niet in het zelfstandig zijn en hoe dat aan te pakken. Wel heel erg om kunstenaar te zijn, maar wat daar ook nog op je pad zou kunnen komen, daar werd niets over gezegd. En ik denk dat het daar juist heel erg begint.” (Danser, 35)

Enkele jonge kunstenaars opereren om financieel bewustzijn te creëren door het lesprogramma op kunstopleidingen hierop aan te passen. Zij zouden graag zien dat er betere voorlichting is ingebouwd in het studieaanbod van kunstopleidingen. Naast het aanmelden bij de Kamer van Koophandel zouden zij ook graag voorlichting willen hebben over specifieke onderwerpen zoals het afsluiten van arbeidsongeschiktheidsverzekeringen en pensioenopbouwvoorzieningen.

Introduceren van een jaarlijkse pensioen-check voor kunstenaars

Uit het onderzoek blijkt dat er meer wordt nagedacht over de financiële situatie voor zelfstandig kunstenaars en creatieve ondernemers in de kunstsector dan in eerste instantie lijkt. Een groot deel geeft al aan na te denken over alternatieve spaar- en investeringsconstructies zoals het investeren in kunst en vastgoed. Om in te spelen op de vraag van financiële bewustwording van de sector kan er een jaarlijkse pensioen-check worden geïntroduceerd. Aangezien het grootste deel van de deelnemers toch al nadenkt over spaar- of investeringsconstructies kan een checkmoment faciliteren in het overgaan tot actie. De boekhouder is in veel gevallen de persoon die financiële bewustwording creëert bij mensen waardoor deze een rol kan spelen bij het jaarlijkse pensioen-checkmoment bij kunstenaars.

De overheid moet zorgen voor een eerlijk speelveld

“Ik denk dat de rol van de overheid voor kunstenaars gewoon heel belangrijk is omdat het letterlijke nut van kunst altijd een discussiepunt zal blijven binnen de maatschappij. Alleen, ik denk dat een land zonder kunstenaars en zonder vrije denkers een heel vervelend land wordt. Dus daar moet de overheid veel beter waken.” (Videokunstenaar, 32)

Voor de meeste deelnemers doen de knelpunten zich wat betreft pensioensparen al veel eerder voor. Over het algemeen zijn zelfstandig kunstenaars ontevreden over de rol van de overheid in de kunstsector. De afwezigheid van de bescherming van de cultuursector vanuit de overheid zou de oorzaak zijn van de onderwaardering van kunst en kunstenaars in de maatschappij. Een aantal deelnemers willen dat de overheid de sector meer beschermt en dat er minder beslissingen vanuit de politiek worden gemaakt. De overheid zou strakkere handhaving moeten aanhouden als het gaat om CAO's in het geval van tijdelijk dienstverband. Ook moeten inkomensondergrenzen van ZZP tarieven strenger worden gecontroleerd. Dit zou moeten voorkomen dat kunstenaars voor te weinig geld staan te werken. Op deze manier creëer je een gezonder inkomstensysteem waarmee uiteindelijk de kans wordt vergroot om voor een pensioen te sparen.

Er is behoefte aan een pensioensysteem voor en door kunstenaars

Er is vraag naar een pensioensysteem dat is aangepast op kunstenaars en creatieve ondernemers in de sector. Daarom zou er een coöperatie moeten komen die een op de kunstenaar aangepast, transparant pensioenspaarsysteem aanbiedt. Een pensioenfonds dat de taal van de kunstenaar spreekt en producten aanbiedt die de kunstenaar begrijpt en waardeert. Bijvoorbeeld door te investeren in kunst; voor en door kunstenaars. De corporatie zou een dienst moeten faciliteren waarbij de kunstenaar in eigendom blijft van zijn of haar kapitaal. Men moet niet, maar mag afdragen en zelf beslissen hoeveel men inlegt. Daar kunnen eventueel minimum eisen aan gesteld worden. Zo'n constructie sluit aan op het variabele salaris van de kunstenaar maar tegelijkertijd ook op de vraag om pensioensparen transparanter en inzichtelijker te maken.

Een vorm van verplichting is nodig om bijziendheid te voorkomen

“...ik denk dat voor mij, dat zou wel denk ik goed, of ideaal zijn, is dat je bijvoorbeeld geen keuze hebt. Dat je bijvoorbeeld een betaling krijgt en dat je weet dat van het bedrag je dus min 6% krijgt omdat het geld automatisch naar je pensioen gaat. Want het is zo belangrijk voor je dat de maatschappij zorgt, dat het moet [...]. Dan is het gewoon zoals het is, ja je krijgt iets minder, maar je weet dat het voor later is. Dat je goed betaald krijgt.”

(Muzikant, 35).

5 van de 25 kunstenaars opperen om pensioenregelingen voor kunstenaars te verplichten. Door gewoonweg een percentage gelijktijdig met de belastingaangifte af te dragen aan een pensioenfonds. Wel is dan de voorwaarde dat er niet gespeculeerd wordt met het geld. In plaats van een privaat pensioenfonds zouden zij graag een door de overheid beheerd pensioenfonds willen.

Grote behoefte aan een *trusted partner*; dat kan de boekhouder zijn

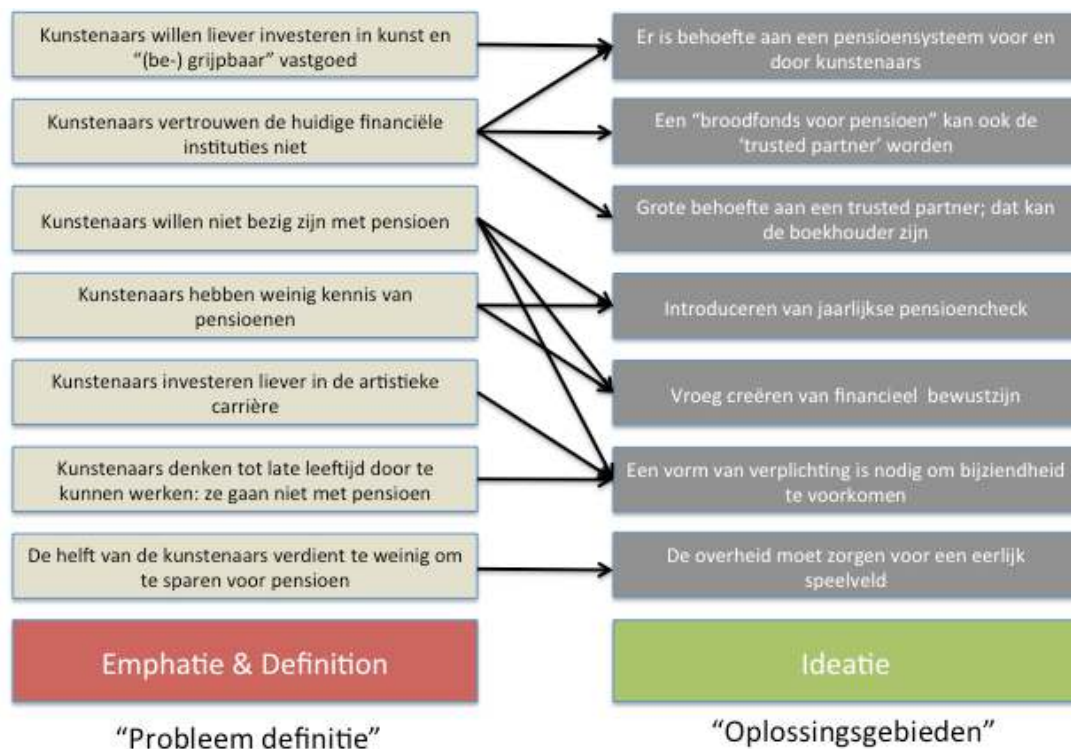
Als deelnemers al spreken over pensioenregelingen of alternatieve pensioenvormen wordt vaak de boekhouder of iemand anders in de omgeving die expert is op het gebied van financiën, aangehaald als de persoon die financieel bewustzijn creëert. De boekhouder is de persoon die inzage heeft in de financiën en daarmee dus vaak

de persoon die inzicht biedt in mogelijkheden op het gebied van financiële zekerheid: *Vorig jaar ben ik een keer bij een bevriende boekhouder geweest [...] Die jongen zei: 'reken nou voor de lol eens een keer uit wat je maandelijks binnenkrijgt [...] en hoe dat dan in de toekomst eruit gaat zien', enzovoorts. Toen kwam er eigenlijk uit, dat vond ik een hele geruststellende gedachte: slechter dan nu zal het niet worden.*" (Beeldend kunstenaar, 47)

Een "broodfonds voor pensioen" kan ook de 'trusted partner' worden

Zo'n coöperatie kan dichterbij de kunstenaar gaan staan en zich ontwikkelen tot 'trusted partner'. Bijvoorbeeld zoals het huidige Broodfonds. Echter in plaats van een arbeidsongeschiktheidsverzekering wordt het een pensioenfonds: voor en door kunstenaars. Bijvoorbeeld door het kopen van elkaars kunstwerken. Zo speculeert men in plaats van met de waarde van geld, met de waarde van kunst. Tevens wordt hiermee de sector financieel gestimuleerd.

Figuur 8 Pensioenproblemen en mogelijke oplossingen

In de bovenstaande figuur hebben we de problemen die naar voren kwamen uit onze gesprekken en de enquêtes gekoppeld aan de gesuggereerde oplossingen. Hieruit blijkt een duidelijke koppeling tussen enkele probleemgebieden (hoogte inkomen, bijziendheid, kennis en interesse, vertrouwen) en enkele oplossingsgebieden (eerlijk speelveld, vorm verplichting, bewustzijn, creëren *trusted partner*).

3. PROTOTYPE EN TEST: EXPERIMENTEN MET INNOVATIEVE STELSLS

Uit de vorige twee fases blijkt dat het pensioenprobleem diverse aspecten in zich heeft en, om het pensioenprobleem op te lossen, zijn verschillende acties nodig. Er moet gewerkt worden aan een eerlijk speelveld, het financiële bewustzijn en het vertrouwen tussen de wereld van de pensioenen en de kunstenaar. Design Thinking stelt dat deze oplossingsrichtingen vertaald moeten worden naar een experiment of proeftuin om te testen.

Het gaat voor dit onderzoek te ver om alle elementen van een oplossing te testen. Desondanks hebben we gekozen voor het opzetten van een experiment op een van de deelproblemen van de culturele pensioenen; het verplichten van een pensioenregeling.

Dit is een interessant vraagstuk. Ten eerste omdat niet alle kunstenaars voorstanders van verplichting zijn. Zo stelde één van onze gesprekspartners dat hij bewust geen bemoeienis willen hebben vanuit de overheid: *“Je hebt immers gekozen om ondernemer te zijn, daarmee kies je ervoor om zelfstandig deze zaken uit te zoeken.”* (Videokunstenaar, 27 jaar). De mate van weerstand tegen een vorm van verplichting, hangt natuurlijk af van de aard en mate van verplichting. Ten tweede omdat kunstenaars ondernemers zijn en niet de vastigheid hebben van werknemers. Inkomen, opdrachten en kansen fluctueren continue (zie ook Tabel X). Soms zijn de inkomsten hoog en zijn opdrachten langdurig en andere keren zijn de inkomsten lager en de opdrachten kortlopend. Soms is de zekerheid hoog en het inkomen laag en weer andere tijden is het inkomen hoog, maar zekerheid laag.

Tabel: Zekerheid en inkomen

	Tarief = hoog	Tarief = laag
Opdracht = langdurig	<i>Hoog & vrij zeker inkomen</i>	<i>Laag, maar vrij zeker inkomen</i>
Opdracht = kortlopend	<i>Hoog, maar onzeker inkomen</i>	<i>Laag onzeker inkomen</i>

Het is interessant om te kijken of verschillende soorten pensioenstelsels in zo'n dynamische omgeving werken. Deze omgeving is immers een totaal andere dan de traditionele omgeving van de werknemer met veelal langdurige zekerheid en vast inkomen. Daarom hebben we in een gecontroleerde omgeving een aantal experimenten uitgevoerd met studenten.

3.1 BESCHRIJVING VAN STELSLS

In theorie zijn er twee voorname verschillen tussen medewerkers in loondienst en zelfstandig gevestigde ondernemers:

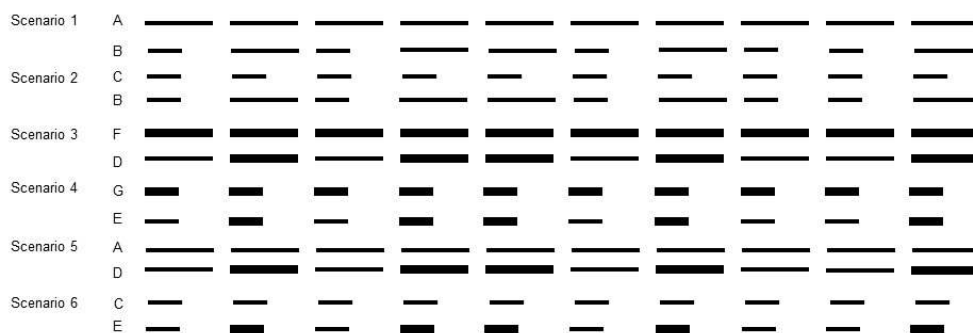
1. Het inkomen varieert over de tijd, zodat het vraagstuk van de pensioenafdracht telkens terugkeert; en
2. De duur van contracten varieert over de tijd, waarbij periodes zonder opdrachten niet uit te sluiten zijn.

Als gevolg van beide verschillen is de pensioenbeslissing aanmerkelijk ingewikkelder voor een zelfstandige kunstenaar dan voor een kunstenaar in loondienst. In experimenteel onderzoek is dan ook geanalyseerd welke invloed deze twee types variatie op de pensioeninleg hebben (in een spel dat abstraheert van de werkelijkheid). Dit spel is in eerste instantie bij studenten aan kunstopleidingen gelanceerd, om daarna bij actieve kunstenaars in afgeslankte vorm herhaald te worden. Deze replicatie diende om te bezien of de bevindingen uit de studentenpopulatie breder aangetroffen worden in een populatie van kunstenaars die daadwerkelijk pensioenbeslissingen nemen. Helaas is de respons van kunstenaars met 68 deelnemers te klein om te kunnen rapporteren over de effectiviteit van de prototypen in deze populatie. De bevindingen voor de studentenpopulatie zijn niettemin interessant.

In de studentenpopulatie is een experiment uitgezet met 24 verschillende behandelingen. Voor een optimale analyse van de gegevens is een respons van zeker 480 respondenten noodzakelijk, hetgeen niet gehaald is. De resultaten zullen dan ook langs twee groepen behandelingen geanalyseerd worden.

In de eerste plaats zijn er zes scenario's ontwikkeld op basis van de twee verschillen die aan het begin van deze paragraaf zijn geïntroduceerd. Onderstaand worden deze scenario's grafisch weergegeven.

Figuur 9 Scenario's; verschillende inkomens (lengte opdracht en hoogte tarief)

Elke respondent werd met één van de scenario's geconfronteerd – toewijzing gebeurde volgens het wetenschappelijk gangbare principe van willekeurige selectie. Een deelnemer die het eerste scenario onderging, kreeg eerst tien situaties met een lang contract aangeboden, waarna er variatie in de contractduur werd geïntroduceerd in de beslissingen elf tot en met twintig (dit is in de figuur af te lezen aan de lengte van de streepjes). Bij het tweede scenario vond dezelfde variatie plaats, maar kregen deelnemers in de eerste tien keuzes juist een kort contract aangeboden. Telkens werd van de deelnemers gevraagd aan te geven welk deel van de opbrengsten van dat contract zij voor hun pensioen opzij wilden leggen. In de scenario's 3 en 4 wordt gevarieerd met de hoogte, maar niet met de duur van de contracten. Een vergelijking van de pensioenkeuzes in de scenario's 1 tot en met 4 stelt ons dus in staat de effecten van variatie in contractduur en variatie in de hoogte van de vergoeding vast te stellen. De scenario's 5 en 6 zijn variaties, waarbij de variatie in inkomenshoogte niet op een serie hoge vergoedingen volgen (zodat de

vergoeding in de ogen van de deelnemers mogelijk verlaagd wordt), maar juist na een lage vergoeding (zodat de extra vergoeding als een cadeautje gepercipieerd kan worden).

Elk van deze scenario's werd gespeeld voor één uit vier pensioenstelsels, die beleidsmakers zouden kunnen interpreteren:

1. Het eerste systeem is het huidige, waarin de keuze volledig vrijgelaten wordt.
2. Een tweede pensioensysteem laat de keuze ook aan de deelnemer, maar verplicht deze wel een keuze te maken (die daarmee bewuster zou moeten worden).
3. In het derde pensioensysteem wordt de deelnemer wederom vrijgelaten in zijn keuze, maar geeft het computersysteem dat de experimenten draaide aan welke inleg voor een goed pensioen nodig zou zijn (NORM).
4. In het vierde systeem wordt een minimumafdracht op het niveau van de AOW verplicht gesteld en zijn deelnemers vrij om aanvullende inleggingen in een pensioenfonds te doen.

De vier pensioenstelsels keer zes scenario's geven 24 verschillende behandelingen, die vanaf 480 deelnemers elk afzonderlijk vergeleken zou kunnen worden. Zo zou voor elk scenario gekeken kunnen worden of één stelsel betere pensioen inleggingen aanspoort dan een ander. Aangezien er 194 bruikbare antwoorden zijn binnengekomen, is deze analyse niet mogelijk. Wel kunnen we rapporteren over de scenario's (waarbij de resultaten voor de verschillende stelsels worden samengenomen) en over de stelsels (waarbij de resultaten voor de verschillende scenario's worden samengenomen).

3.2 ANALYSE VAN DE EXPERIMENTEN

De analyse naar de vier verschillende stelsels laat geen verschillen zien die statistisch significant zijn. De tabel hieronder geeft aan wat het verschil is tussen het percentage van de vergoeding die deelnemers inleggen en die zij zouden moeten inleggen voor een goed pensioen. Het referentiepunt is de ABP + AOW-inleg, al zou elke andere grens dezelfde relatieve verschillen tussen de stelsels laten zien.

Tabel: Te lage afdracht in verschillende stelsels

Stelsel	Te lage afdracht (aantal observaties)
Verplichte inleg	0,87% (55)
Vrije keuze	3,39% (48)
Verplichte keuze (maar vrije inleg)	3,00% (46)
Norm	2,05% (45)
Alle deelnemers	2,27% (194)

De resultaten geven aan dat studenten gemiddeld 2,2 procent minder inleggen in onze scenario's dan wat als noodzakelijk geacht wordt voor een goed pensioen. Deze gemiddelden variëren van 0,87% bij verplichte inleg tot 3,39% bij de volledig vrije keuze, maar de verschillen zijn niet groot genoeg om interpreteerbaar te zijn.

Eenzelfde analyse is uitgevoerd naar elk van de zes scenario's. De exacte serie keuzes die deelnemers in elk van de scenario's voorgelegd kregen is hierboven

grafisch weergegeven. De afdracht aan een pensioenfonds is als volgt (wederom, relatief aan de ABP + AOW-afdracht).

Tabel: Te lage afdracht in verschillende inkomens scenario's

Stelsel	Te lage afdracht (aantal observaties)
Scenario 1	0,77% (32)
Scenario 2	1,21% (34)
Scenario 3	3,64% (33)
Scenario 4	6,54% (33)
Scenario 5	0,98% (31)
Scenario 6	0,28% (31)
Alle deelnemers	2,27% (194)

Op het blote oog lijken de deelnemers in de scenario's 4 en 3 in sterke mate te weinig in te leggen (3,6 en 6,5 procentpunten minder dan de normaafdracht). Aangezien de normaafdracht ongeveer 22 procent bedraagt, betekent dit dat deelnemers in dit scenario al snel een kwart te weinig opzij leggen voor hun pensioen. Het verschil is statistisch marginaal significant en dient dus als inspiratie voor toekomstig onderzoek en nog niet voor beleidsimplicaties. De suggestie die uit deze scenario's volgt is dat kunstenaars die een redelijke levensstandaard gewend zijn, hun pensioenafdracht te scherp terugbrengen wanneer zij met variatie in het inkomen geconfronteerd worden.

3.3 DISCUSSIE

In dit hoofdstuk hebben we gekeken of een ander pensioenstelsel – met verplichtingen – zou leiden tot hogere pensioenafdrachten. Daar is niet alleen gekeken naar een simpele verplichting, maar ook naar alternatieve stelsels. Zo werd in een van de stelsels een afdracht gesuggereerd, maar waren kunstenaars wel vrij om wel of niet in te leggen.

Uniek aan het onderzoek was dat de inkomens sterk fluctueerden (net als bij kunstenaars). We wilden immers zien wat de verschillende stelsels deden in een omgeving waar inkomens niet stabiel waren. Zouden kunstenaars juist meer opzij leggen voor later? Of juist minder.

Helaas was het aantal respondenten te weinig om hard statistisch bewijs te verzamelen. Toch zijn de resultaten van de experimenten interessant. Het lijkt erop dat de grote variabiliteit in inkomens leidt tot een scherpe terugval in pensioenafdracht. Mensen lijken beduusd voor het opzij zetten van pensioengelden in het geval van sterke fluctuerende inkomsten zoals dat het geval is bij cultureel ondernemers. Dit is natuurlijk het sterkst het geval in het geval van vrije inleg. Ook interessant is dat oplossingen met gesuggereerde inleggen ook redelijk lijken te werken. Het lijkt er op dat een pensioenfonds voor de culturele sector juist moet werken met normbedragen en suggesties en rekening moet houden met de grote variabiliteit aan inkomsten.

4. PILOT & IMPLEMENT: TIJD VOOR CULTURELE PROEFTUINEN

Pensioenen voor kunstenaars lijkt wel een vergeten onderwerp. Kunstenaars hebben er geen behoefte aan om dit onderwerp op de maatschappelijke agenda te kijken. Grote groepen kunstenaars zijn blij dat ze rond kunnen komen. Pensioenen zijn geen relevant thema als je je zorgen moet maken voor de dag van morgen. Zelfs de groep kunstenaars die wel de luxe heeft om zich druk te maken over morgen, is niet geïnteresseerd in dit thema. Artistieke vragen zijn veel relevanter en interessanter voor de gemiddelde kunstenaar. Financiële zaken, en zeker pensionering hebben nauwelijks belangstelling. Dit blijkt ook uit onze ervaring met het regelen van interviews en het laten invullen van de enquêtes. Alleen door het actief inzetten van kunstenaars bij onze interviews en door het benadrukken van het belang en het uitdelen van prijzen bij de experimenten en enquêtes wisten we voldoende respons te verkrijgen. Dit beeld werd verder bevestigd in onze gesprekken en de enquêtes; de belangstelling voor het onderwerp pensioenen bij kunstenaars is en blijft beperkt.

Figuur 10 Het gapende gat tussen kunstenaar en pensioenaanbieder

Ook de pensioensector lijkt de kunsten vergeten. Er lijkt een breed gedeeld beeld te zijn bij de pensioensector dat de kunstenaar geen interessante klant is. Misschien omdat de inkomsten te laag zijn, misschien omdat de vermogende kunstenaar toch liever investeert in eigen kunst en eigen huis en misschien omdat de pensioensector en de kunstenaar uit totaal andere werelden komen.

Dat kunstenaar en pensioenaanbieder mijlenver uit elkaar staan en beide geen probleem zien, betekent niet dat er geen probleem is. Ondertussen zijn er meer dan 100.000 kunstenaars die niets of nauwelijks iets regelen voor hun pensioen. Er is daarvan een groep van ruim 50.000 kunstenaars die de middelen ontbeert om echt te investeren in het pensioen, maar er is ook een groep van ruim 50.000 kunstenaars die wel de behoefte, noodzaak en mogelijkheden heeft om te investeren in pensioen.

Deze studie geeft enkele oplossingsrichtingen voor een waardevol pensioen voor kunstenaars. Een deel van die oplossing ('eerlijk speelveld') ligt buiten de pensioensector zelf, maar veel van de mogelijke oplossingen liggen binnen het pensioendomein. Om het gat tussen pensioensector en kunstenaar te dichten zijn er verschillende initiatieven nodig. Er is geen haarlemmerolie die alle problemen oplost. Maar een combinatie van initiatieven kan het gat tussen kunstenaar en het pensioen verkleinen. De drie belangrijkste oplossingsrichtingen zijn:

- I. **Pensioenen voor en door kunstenaars[‡]**. Er heerst bij kunstenaars een groot wantrouwen tegen de financiële instituties. Willen kunstenaars ook echt open staan voor pensioenmogelijkheden, zal de pensioensector radicaal verandert moeten worden. Mogelijke ideeën zijn:
  - a. *Versterken rol van de financieel adviseur/boekhouder*. Deze wordt vaak vertrouwt en kan de brug slaan tussen kunstenaar en pensioensector. Dit is een mogelijkheid voor de meer vermogende en verdienende kunstenaar. Voor de modale kunstenaar is dat vaak geen optie.
  - b. *Opzetten van een pensioenfonds voor en door kunstenaars*. Een pensioenfonds dat de taal spreekt van de kunstenaars en die producten en diensten ("ook in natura") biedt die passen bij de behoefte en identiteit van de kunstenaar. Het broodfondsen model is wellicht een model dat hier kan werken waarbij een gezamenlijk platform wordt gecombineerd met een lokaal coöperatiemodel.

- II. **Een radicaal innovatief pensioenstelsel met nieuwe vormen van verplichting, nudging en framing**. Een vorm van verplichting is gewenst om te voorkomen dat kunstenaars te weinig investeren in pensioen. Kunstenaars overschatten de mogelijkheid om door te kunnen blijven werken na de pensioengerechtigde leeftijd en ze investeren te veel in artistieke projecten op de korte termijn. Maar simpele verplichtingsvormen zullen niet mogelijk zijn gegeven de cyclische en lage inkomsten van veel kunstenaars. Een innovatieve combinatie van slimme keuzes ('nudging') en *framing* en technologie is nodig om kunstenaars een goed pensioen te geven. Het onderzoek laat bijvoorbeeld zien dat het gebruik van informele normen ("andere kunstenaars zetten XXX euro per maand opzij") heel goed kan werken voor de culturele ondernemers.

[‡] Hierbij moet opgemerkt worden dat pensioenfondsen voor culturele ondernemers in het verleden vaak te klein waren om rendabel te kunnen zijn. Een fonds voor en door kunstenaars is alleen haalbaar als de voorkant van het pensioenfonds geregeld wordt voor- en door kunstenaars en de achterkant nauw samenwerkt met bestaande pensioenorganisaties.

- III. **Verhogen pensioenbewustheid bij kunstenaars.** Verschillende mogelijkheden zijn daarvoor. Denk aan:
- a. Instellen van een jaarlijkse pensioencheck voor kunstenaars;
  - b. Opzetten van cursussen financieel bewustzijn voor hogescholen.

Het verdient de aanbeveling om op alle drie de bovenstaande terreinen de komende jaren te gaan experimenteren volgens de *Design Thinking* principes. Dat betekent dat we niet moeten kiezen voor een van de standaardoplossingen die de pensioensector toevallig voor handen heeft. In dit geval moet de pensioenoplossing passen bij de motivaties, behoeften en identiteit van de kunstenaar, anders gaat het niet werken. Om de kloof tussen pensioen en kunst te dichten, zullen we systematisch moeten leren, experimenteren en realiseren.

De eerste stap naar een pensioenoplossing is het leren en experimenteren in een laboratorium *setting*. We kunnen (samen met kunstenaars!) nieuwe pensioenprototypen ontwerpen. Deze kunnen we vervolgens testen bij beperkte groepen kunstenaars in een laboratorium-setting. Bij het ontwikkelen van deze prototypen komt veel creativiteit kijken. Kunstenaars en pensioenaanbieders zullen echt samen moeten werken om prototypen te ontwerpen die passen bij de belevingswereld van de kunstenaar. Denk bijvoorbeeld aan experimenten met verschillende vormen van verplichting. Zulke laboratorium experimenten leveren nieuwe inzichten op. Dat zal leiden naar innovatieve pensioenstelsels die een mix bevatten van verplichtingen en vrijheid. De relevante van zulk onderzoek is breder dan de culturele sector; deze nieuwe stelsels zijn waarschijnlijk ook noodzakelijk voor alle ondernemers buiten de culturele sector die veelal met dezelfde problematiek te maken hebben.

Als we de kloof tussen kunstenaars en pensioensector echt willen dichten zullen we vervolgens de tweede stap moeten zetten. We zullen proeftuinen moeten bouwen om oplossingen te testen in de praktijk; het opzetten van zogenaamde *Living Labs* voor culturele pensioenen. Een Living Lab voor culturele pensioenen kan regionaal, lokaal en sectoraal pensioenoplossingen in de praktijk testen (denk aan een pensioencheck of een cursus financieel bewustzijn). Ook daarbij moet het niet blijven. Tenslotte moet ook de laatste stap gezet worden; het daadwerkelijk implementeren van nieuwe pensioenoplossingen voor kunstenaars in heel Nederland.

Dit onderzoek laat zien dat goede pensioenen voor kunstenaars niet vanzelf zullen worden gerealiseerd. Kunstenaars maken zich niet druk om het pensioen en de pensioensector laat zich weinig gelegen aan de culturele sector. Wil dit probleem echt op de agenda worden gezet zullen sociale partners, overheden en academici dit moeten adresseren en moeten kiezen voor een radicaal andere aanpak waarbij de sector zelf een belangrijke, trekkende rol speelt.

We hopen dat dit rapport aanleiding is voor een gezamenlijke agenda om de brug tussen kunst en pensioen eindelijk te slechten zodat er middelen worden vrijgemaakt om gezamenlijk een Living Lab te creëren om innovatieve pensioen ideeën te testen in de culturele praktijk.